

חמשת מיני מרור על פי שיטת הרמב"ם

המרור במשנה, בבבלי ובירושלמי
 מספר מיני המרור
 הקדימות במיני המרור
 זיהוי מיני המרור לפי שיטת הרמב"ם
 סיכום

המרור במשנה, בבבלי ובירושלמי

במשנה נמנו חמישה מיני ירקות שבהם אדם יוצא חובת אכילת מרור בפסח: חזרת, עולשין, תמכה, חרחבינא ומרור.¹ מדברי התלמוד הבבלי שעוסק בזיהוי מיני המרור שמביאה המשנה עולה לכאורה, שחלק מהתנאים והאמוראים סברו שמספר המינים שאדם יוצא חובתו בפסח הם רבים יותר, ולמעשה ניתן לכלול בהם כל ירק מר שיש לו שרף ופניו מכסיפין²; על פי תפיסה מרחיבה זו, חלק מהפרשנים ובראשם רש"י סברו שאכן 'כל עשב מר נקרא מרור'³. לעומת זאת, מדברי התלמוד הירושלמי עולה שהסימנים שהוזכרו לעיל אינם תיאור קיבוצי לכלל מיני המרור, אלא תיאור ספציפי של ה'מרור' הנמנה כמין האחרון (החמישי) במשנה⁴. כמו כן לא מובאות בירושלמי דוגמאות נוספות למיני מרור, כפי שמופיעות בתלמוד בבלי⁵.

מספר מיני המרור

הרמב"ם הלך בעקבות השיטה המצמצמת, שניתן לצאת ידי חובת מרור רק באותם חמשת מיני הירק שנמנו במשנתנו, כפי שניתן לדייק מלשונו: 'מרורים האמורים בתורה הן החזרת והעולשין והתמכה והרחבינה והמרור, כל אחד מחמשת מיני ירק

- 1 משנה פסחים ב, ו.
- 2 פסחים ט, א.
- 3 רש"י לשמות ה, יב, ובגמ' פסחים שם ד"ה מדברי כולן; המאירי לפסחים שם ולסוכה יג, א, וכן הריטב"א לפסחים שם בשם הרא"ה; ספר החינוך מצוה שפא.
- 4 אמנם אין בהכרח להעמיד דברים אלה במחלוקת שבין התלמוד הירושלמי לתלמוד הבבלי, ולפי חלק מהראשונים עולה ששתי גישות אלה פורשו באופן שונה מתוך התלמוד הבבלי, ראו למשל המאירי שם.
- 5 ירושלמי, פסחים ב, ו (כט ע"ג). ועי' גם מ"ש הרב יהודה זולדן, "חסה לא מרה למרור", אמונת עתיד, 22 (תשנ"ח), עמ' 17-22.

אלו נקרא מרור⁶. ובפירושו למשנה כתב: 'זה שאמר ה' מרורים נופל על אלו שמנה (במשנה)⁷. ומוסיף הרב יוסף קאפח: 'ואותם הפרטים שנאמרו בדף לט א, כל שיש לו שרף, כל שפניו מכסיפין וכו', אינם חלילה לכלול דברים מרים שהן מחוץ לחמישה שנאמרו בקבלה, אינם אלא סימן בתוך סימן, הגדרה בתוך הגדרה והיכר בתוך היכר לאותם חמישה בלבד. ואם אין לו אחד מחמישה אלו המזוהים בקבלה אל יקח מין אחר⁸. ר' שלמה עדני תומך את שיטת הרמב"ם מהתלמוד שהישווה את המרור למצה: 'מה מצה מינין הרבה - אף מרור מינין הרבה', ולפי הבנתו כמו שמצה נעשית רק מחמשת מיני דגן, אף ה'מרור' כולל רק חמישה מינים⁹.

הקדימות במיני המרור

רבים מהפרשנים והפוסקים המאוחרים הבינו שישנה משמעות בעלת השלכה הלכתית לסדר מיני המרור המובא במשנתנו, לגבי סדר העדיפות שיש להעניק בבחירת המרור שבו יוצאים ידי חובה. ההבנה הפשוטה היא שהחזרת שנמנתה ראשונה ברשימה היא המשובחת ביותר, כדבריר' הושעיא 'מצוה בחזרת'¹⁰, וכן עולה לכאורה ממקורות חז"ל נוספים שמזכירים רק אותה¹¹. לפיכך יש בתחילה 'לחזור אחרי חזרת', ומי שאין לו יקח את מין המרור הבא שברשימה, כפי שמובא על ידי המהרי"ל: יש מרבותינו פסקו דהמוקדם במשנתנו - מוקדם במצוה¹². גישה אחרת סברה שאין עדיפות למין זה על אחר. כך עולה מדברי הירושלמי שאינו מציינ דרישה זו¹³. לגישה זו יש מהלכים גם בתלמוד הבבלי, שם מסופר על רב אחא בריה דרבא שהיה מחזר דוקא על מרור ('דהוה מהדר אמרירתא'), שהוא המין האחרון במשנתנו, מפני שהוא המר ביותר¹⁴, ובמעשה זה גילה את דעתו בפומבי שאין בו ספק כדי

- 6 הלכות חמץ ומצה ז, יג.
- 7 פיה"מ פסחים ב, ו, כנראה בעקבות מכילתא דרשב"י יב, ח.
- 8 מהר"י קאפח בפירושו על הרמב"ם הלכות חמץ ומצה עמ' תג הערה לו. כאמור, לפי הבנתנו הרמב"ם סבר כשיטת הירושלמי שסימנים אלו מתייחסים רק ל'מרור' ולא לכל חמשת מיני הירק.
- 9 מלאכת שלמה לפסחים שם ד"ה דמרור דומיא דמצה.
- 10 פסחים שם. ועי' רבינו חננאל שם: 'שמע מינה דכולי עלמא מצוה בחזרת שהיא חסא'.
- 11 עי' למשל במשנה: 'מביאין לפניו מצה וחזרת' (פסחים ג, ג, וכן תוספתא, שם, י, ט; ירושלמי י, ג [לז ע"ד]).
- 12 שו"ת המהרי"ל, סימן נח. וכ"כ הטור והשו"ע: 'ואם אין לו חזרת יחזר אחר ראשון ראשון כפי הסדר שהם שנויים במשנה' (או"ח סי' תעג סע' ה).
- 13 הדיון בירושלמי שם בקשר לחסה הוא האם היא בכלל ראויה לשמש כמרור מאחר שהיא אינה מרה, ולא בעניין עדיפותה. המסקנה היא שאין זו עוצמת המרירות בשעת קיום המצוה בעת האכילה הקובעת אם הירק ראוי למרור, אלא הדרשות המסבירות את תוכן מצוות מרור שבתורה; ע"י במאמרו של ר"י זולדן הנ"ל הע' 5 בעמ' 19.
- 14 שם.

לדחות את הערעור שהוטל במין זה; בכך חלק על דעתו של ר' הושעיה שיש לחזר אחר החזרת שהיא הראשונה ברשימה¹⁵. כך עולה גם בדברי בר קפרא המונה את החזרת אחרונה [1] ברשימה.

תמיכה אפשרית נוספת לגישה זו היא העובדה שבתרגומים הארמיים לתנ"ך נזכרים רק שניים מתוך חמשת מיני הירק הנזכרים במשנה - תמכא ועולשין¹⁶. כלומר, מתרגמים אלה מייצגים כנראה את הגישה שאין עדיפות מיוחדת דווקא לחזרת, ולא לסדר המופיע במשנתנו¹⁷. גישה זו ניתן לראות בדברי רס"ג, מהם נראה שניתן להשתמש לכתחילה בכל אחד ממיני המרור: 'ויקנה חסה או עולש או עולשי הבר'¹⁸. גם הרמב"ם לא הזכיר את העדיפות לחזרת ואת המשמעות לסדר מיני המרור, ומלשונו עולה שכל אחד מהם ראוי לקיום המצוה לכתחילה: 'כל אחד מחמשת מיני ירק אלו נקרא מרור'¹⁹. וכבר עמד על משמעות זו הרב ז'ולטי, שלדעת הרמב"ם אין מצוה מיוחדת בחזרת, אלא כל מיני המרור הם שווים²⁰. מרן ר' יוסף קארו העלה את האפשרות שהרמב"ם השמיט את דברי ר' הושעיה שמצוה בחזרת מפני שסבר שיש לפרש את דבריו ש'מצוה נמי בחזרת, אף על פי שהיא מתוקה ואין בה מרירות'²¹.

זיהוי מיני המרור לפי שיטת הרמב"ם

חזרת: כל הפירושים הקדומים, החל מהאמוראים בתלמוד הירושלמי והבבלי וכל הראשונים, תמימי דעים שהחזרת היא חסה תרבותית (*Lactuca sativa*), בארמית - חסין או חסא, בערבית - ח'ס, כפי שתרגמו רס"ג והרמב"ם²², ובשפות האירופאיות - 'ליטוגא' - *Lactuca*²³.

- 15 ובענין אחר, זיהוי מין הדס שהוטל ספק בכשרותו לנטילת ארבעת המינים, מסופר על אותו אמורא, רב אחא בריה דרבא, בנוסח דומה - שהיה 'מהדר אתרי וחד, הואיל ונפיק מפומיה דרב כהנא' (סוכה לב, ב).
- 16 ת"י לשמות יב, ח, והתרגום הארמי לשיר השירים ב, ט.
- 17 אולם יתכן שמתרגמים אלה משקפים את המציאות שרווחה למעשה בתקופתם ובמקומם, שאנשים נהגו בפועל לצאת ידי חובתם דווקא בתמכא ועולשין. קשה להעריך האם מדובר כאן בתרגום 'המשיח לפי תומו' - או שמא ביקשו המתרגמים להורות באופן מכוון לקוראים שהם המינים הראויים לקיום המצוה; ונראית יותר הגישה הראשונה.
- 18 סידור רב סעדיה גאון ורס"ג, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, עמ' קלד; אם כי בפועל נהגו להשתמש בחסה, עיי"ש עמ' קמה.
- 19 הלכות חמץ ומצה ז, יג.
- 20 הרב בצלאל ז'ולטי, "בענין מיני מרור", מוריה, ג-ד (תש"ל) עמ' יח.
- 21 בית יוסף לטור או"ח סי' תעג.
- 22 נחמיה אלונג, מחקרי לשון וספרות, ח"א (ירושלים תשמ"ו) עמ' 189 [להלן: רס"ג למשנה]; סידור רס"ג עמ' קמה; פיה"מ להרמב"ם פסחים ב, ו.
- 23 רש"י לפסחים לט, א; הערוך ערך חזר; הגהות מיימוניות להלכות חמץ ומצה פרק ז אות כ.

עולשין: מין הירק השני הנזכר במשנה הוא העולשין²⁴, ומתוך שהוא הובדל מ'עולשי שדה'²⁵ ברור שמדובר בצמח תרבותי. בתלמוד בבלי תורגם שמו בארמית ל'הינדבי', ומסורת זיהוי זו השתמרה גם בערבית בשם שהביאו רס"ג והרמב"ם - הנדבא²⁶, ובלטינית בשם Intybus²⁷. הכוונה היא ללא ספק לעולש תרבותי (*Cichorium intybus*) המכונה עד ימינו בשם זה, ולו זנים אחדים. זהו צמח דו-שנתי, בעל עלים מאורכים דמויי אזמל החובקים במקצת את הגבעול, ותפוחת תכולה. מהשורשים הקלויים מכינים בימינו תחליף לקפה, והעלים משמשים כירק לסלט.

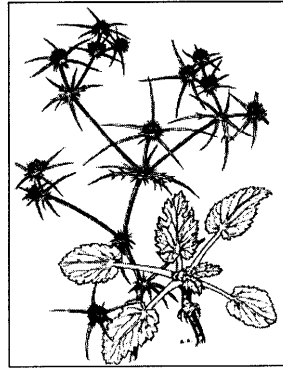
תמכה: הרמב"ם בפירושו למשנה זיהה את התמכה עם הצמח הנקרא בערבית בשם 'סריס'²⁸. קרוב לוודאי שמדובר בצמח הנזכר אצל דיוסקורידס בשם seris, וגם בשם *Intybus agrestis*, וממנו מין תרבותי ומין בר²⁹. גם פליניוס מזכיר את שני המינים; לדבריו הם דומים לחסה, שניהם מרים (ובמיוחד מין הבר) ומועילים לפעילות הקיבה. אולם בנוסף הוא מציין במפורש שבמצרים קוראים בימיו למין המתורבת בשם 'seris'³⁰. יתכן שממנו הכינו את 'מי סורס' הנזכר בתלמוד ירושלמי³¹. אצטפן בן בסיל, שתרגם את דיוסקורידס לערבית במאה התשיעית, זיהה אותו בשם 'סרס'³², הוא הצמח המכונה בימינו עולש האינדיביה *Cichorium endivia* = *C. divaricatum*³³. בניגוד לעולש התרבותי בעל העלים המאורכים והזקופים, עולש האינדיביה (מהזן *Escariolo*) מפתח בצעירותו שושנת עלים ששפתם שסועה, עורקי העלים בהירים, ובקלח מעט שרף, ומהבחינות האלה הוא דומה לחסה, ונאכל כמותה או כתחליף לחסה. עולש האינדיביה הוא בעיקרו צמח חורפי, ואף תהליך גידולו דומה לחסה³⁴. יש המכנים אותו בשם 'חסה מסולסלת'.

- 24 במקצת נוסחאות כמו כ"י קופמן: 'עולשים'.
- 25 גמ' שם.
- 26 רס"ג למשנה שם; סידור רס"ג עמ' קלד; פיה"מ שם.
- 27 רשב"ץ דוראן, מאמר חמץ ומהד' ר"ד יצחקי, בתוך קובץ שמוש חכמים כרך ג, בני ברק תשס"ב) אות קכד; רבנו מנוח מנרבונא, ספר המנוחה (בתוך קובץ ראשונים על משנה תורה, ירושלים תשכ"ז) עמ' כד.
- 28 פיה"מ להרמב"ם ב, ו.
- 29 דיוסקורידס II 160. אבן רסול, אלמעתמד פי אלאדויה ואלמפרדת (קהיר 1951) עמ' 566, כותב ש'סריס' ו'סרס' הם אלהנדבא.
- 30 פליניוס XX 73, וכן 76.
- 31 ירושלמי, נדרים ד, ד (לח ע"ד).
- 32 C.E Dubler & E. Terés (eds.), La "Materia Médica" de Dioscórides – Transmisión Medieval Y Renacentista, II (Tetuán-Barcelona 1952-1957) p. 200.
- 33 A. Issa, Dictionnaire des noms des plantes (Cairo 1930) p. 48. ולא כפי שסבר פרופ' יהודה פליקס, "לזיהוי חזרת ותמכה למצוות מרור", בד"ד, 1 (תשנ"ה) עמ' 84, שהרמב"ם התכוון כאן לעולש התרבותי (*Cichorium intybus*), ואילו את ה'עולשין' לכאורה זיהה כעולש בר.
- 34 ח' הלפרין (עורד), האנציקלופדיה לחקלאות, ח"ב, גידולי שדה וגן (תל אביב תשל"ב) עמ' 495.

הרמב"ם בעצמו מתאר את ה'סריס' ואומר שיש לו שני מינים: 'הבר - הוא מר מאוד, וממנו מרכיבים רופאי המערב (=צפון אפריקה) את המשקה הידוע היטב. הגני - דומה לחסה, והעם המוגרבי אוכל אותו כמו חסה. זה המין הגני אשר עליו נקטפים על ידי המצרים לפני בישולם, ואשר רופאים קוראים הנדבא, ואשר העם קורא הירק (אלבקל)³⁵. תיאורו של הרמב"ם מתאים אפוא להגדרת ה'סריס' עם אחד ממני המרור; הוא מר, מוגדר כירק ונאכל באזורים מסויימים כמו החסה (=חזרת)³⁶. אין ספק שרמב"ם הכיר היטב את עולש האינדביה מארץ מולדתו ספרד או מזמן שהותו בפאס. אבן בצאל שכתב ספר חקלאות בספרד אף הקדיש פרק מיוחד שעסק בזריעת הסריס ולאחר תיאור גידול 'החסה הגדולה'³⁷. ניתן להניח שהרמב"ם הכיר צמח זה גם ממצרים, שכן ישנן עדויות על גידול העולש במקום זה. ליקוט צמחי בר ממנו נזכר בתקופה הרומית, וגם בעת החדשה³⁸.

תיאור עולש האינדביה תואם גם את התוספת המאוחרת של נוסח פירוש הרמב"ם למשנה במהדורה הנדפסת: 'תמכא - מין ממני עולשין, אלא שהוא גדל בגנות'. אף שאין זה דברי הרמב"ם בעצמו, הדברים הם נכונים³⁹; הסריס הוא כאמור מין עולש האינדביה (*Cichorium endivia*), הנבדל מהעולש התרבותי (*Cichorium intybus*) הנקרא בסתם בשם 'הנדבא'. עולש האינדיביה נקרא בצרפתית עתיקה *Scariole* ובצרפתית מודרנית *Scarole* ובגרמנית *Escariol*⁴⁰. בדומה לכך הוא נקרא בספרדית בשם 'אסקרולה' (*Escarola*), כפי שכתב הרופא היהודי הספרדי ר' נתן בן יואל פלקירה: 'סריס - בלעז אשקירולא. ויש אומרים שהוא מין עולשין פרדסי ונקרא ליטוגילא (=Lactuca)⁴¹. אמנם יש והחליפו, והעניקו זיהוי צמח זה לעולשין ולא

- M. Meyerhof, Un glossaire de matière médicale arabe composé par Maïmonide, MIE, 35
41 (1940) no. 285.
- אמנם בשמות 'סריס ברי' או 'הנדבה ברי' נקרא הצמח שָׁן רפואי (*Taraxacum officinale*), 36
עיסא, עמ' 177; I. Löw, Die Flora der Juden, I (Vienna-Leipzig 1924) p. 417, 434; גבעול
הצמח מכיל שרף חלבי, עלי הצמח הצעירים נאכלים כירק, וטעמם מריח. אולם אין הם
דומים כלל לחסה, ואינם מתאימים לתיאור של הרמב"ם ואחרים.
- Ibn Bassal, Libro de Agricultura (J. M. Millas Vallicrosa & M. Aziman eds. Tetuan 37
1955) pp. 159-160.
- פליניוס XX 73; לעף, פלורה, א, עמ' 416. על השימוש בעולש התרבותי למצות מרור בקרב 38
יהודי מצרים עד לפני כיובל שנים ראה מ"ש ר' יהודה חיים הכהן מסלתון, ספר קול יהודה
(קהיר תרצ"ז) עמ' קעג; ר' עובדיה יוסף, שאלות ותשובות חזון עובדיה א-ב וירושלים
תשנ"א) סימן לה.
- בניגוד לדברי הר"י קאפח בהערותיו לפירוש המשנה להרמב"ם ב, ו עמ' קו הערה 32. יתכן 39
שהוא לא סבר שמדובר בעולש האינדיביה, או שלא הכירו; אולם לעולם לא נדע מה היה
זיהויו של הרב קאפח למונח 'סריס', שכן כתב שם בסתמיות: 'רק מאכל ידוע, ולא יכולתי
לברר את שמו הלועזי'.
- A. K. Bedevian, Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names (Cairo 1936) p. 175. 40
ז' עמר וי' בוכמן, צרי הגוף לרבי נתן בן יואל פלקירה (תל אביב תשס"ד) עמ' 137. 41

חרתבינה

עולש האינדיביה

לתמכה, כפי שמביא ר' אהרן הכהן מפרובנס: "וי"א אישקריולה היא ליטוגא"⁴². זיהוי עולש האינדיביה עם Lactuca נובע כנראה מכך שחלק מיהודי ספרד וצפון אפריקה העדיפו להשתמש בו לכתחילה כמרור, והוא נחשב בעיניהם בדרגת החסה (=חזרת), כפי שגם הרמב"ם רומזו בתיאור הסריס: '(המין) הגני דומה לחסה, והעם המוגרבי אוכל אותו כמו חסה'⁴³. ר' יוסף מולכו מסלוניקי, מבני בניהם של יוצאי ספרד, כתב בהקשר לזיהוי העולשין: 'והוא מה שאנו לועזים אישקאלורה, ומנהגינו ליקח זה וזה' (=עולש וחסה)⁴⁴. עד לשנים האחרונות נהגו כמה מהקהילות של היהודים במכסיקו וארגנטינה להשתמש למצוות אכילת מרור בעולש האינדיביה המכונה בפיהם 'אסקרולה'⁴⁵. יתכן שבשל מסורת ספרדית קדומה זו נמנע הרמב"ם מלנקוט עמדה ברורה כדעת ר' הושעיא⁴⁶, עמדה שהתקבלה על דעת רוב הפוסקים הראשונים, שיש להעדיף לכתחילה את החזרת-חסה על פני שאר מיני המרור.

חרתבינה: הרי"ף והרמב"ם זיהו את החרתבינה עם הצמח הנקרא בערבית בשם 'קרצענה'. אבו אלעבאס אלנבאתי, רופא ועשבונאי אנדלוסי שביקר בארץ ישראל בסוף האלף החמישי (בשנת 1215 לערך), תיאר בפרוטרוט את מיני החרתבינה

42 ספר ארחות חיים (ירושלים תשט"ז) הלכות ליל הסדר, עמ' קעד; ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר (מהדורת פריימן ברלין תרס"ג) עמ' 184; שלחן גבוה לשו"ע או"ח ס' תעג אות ה; כף החיים לשו"ע שם אות עב.

43 הרמב"ם בספר 'ביאור שמות הרפואות' (י-ם תשכ"ט) מס' 285.

44 שלחן גבוה לשו"ע ס' תעג אות ח.

45 לפי הבריור שערכתי נוהג זה נפסק בארגנטינה רק בשנת תשס"ה, לאחר שהרבנים חששו מריבוי התולעים שבו וביכרו להשתמש במין ירק אחר. ראוי לציין שמוצאם של רבים מהיהודים הספרדים בארצות אלה הוא מסוריה, שם נהגו להשתמש במין מרור זה; על בדברי ההסכמה של ר' עזרא עטייה (שהיה יליד חלב) לחיבורו של ר' עובדיה יוסף חזון עובדיה (עמ' יד).

46 פסחים לט, א.

שבארץ, ובמיוחד את המין הגדל בהרי ירושלים⁴⁷. תיאורו אינו מותיר ספק שהוא מתכוון ל-Eryngium. אכן מדובר בשם קיבוצי למיני צמחים מהסוג Eryngium; בארץ-ישראל הוא עד היום כינוי לצמח חרתינה מכחילה (E. creticum). ובספרד לחרתינת השדות (E. campestre)⁴⁸. אם כן יוצא שמחדשי הלשון העברית אימצו מסורת זיהוי זו.

הרב יוסף קאפח אף הוא סבר שהרמב"ם התכווין לחרתינה המכחילה: 'מאכל ידוע מאוד בין פלחי ארץ ישראל - Eryngium creticum'⁴⁹. אולם בפירושו למשנה תורה כתב באריכות נגד הסוברים שמדובר במיץ קוף, וסבר שישנם שני צמחים שנכתבים בשם 'קרצענה' אך דרך הגייתם שונה, ולכן לדעתו מחליפים ביניהם: 'והארכתי בפרט זה, לפי שראיתי מכותבי זיהויי צמחי המשנה שהחליפו והכניסו קוצים בזיהוי החרתינה במקום הירק המסורתי. ולא תאבה לו ולא תשמע אליו. וחלילה וחלילה לחרוג מקבלת מעתיקי השמועה אף כמלא נימה'⁵⁰. אולם דומני שבמקרה הזה מדובר בבעיה מדומה, שהרי בחרתינה המכחילה, שאת שמה המדעי הביא מהרי"ק⁵¹, ניתן לראות שינויים קיצוניים במורפולוגיה של הצמח בהתאם לשינויי האקלים באביב, כפי שנתאר להלן.

החרתינה המכחילה היא צמח רב שנתי הנפוץ בבתות ובשדות בור בחבל הים תיכוני בארץ. בתחילת החורף עולים העלים הראשונים, יחסית גדולים, תמימים או מעט מפורצים, ערוכים בשושנת. בשלב זה הם רכים ואינם קוצניים, טעמם מעט מריר, וניתן לאוכלם חיים או לאחר שליקה במים. באביב ובראשית הקיץ נובלים העלים הראשונים ומתחיל להתפתח עמוד תפוח הנושא עלים קטנים, גזורים, צרים מאוד וקוצניים. במהלך הקיץ גבעולי החרתינה והקרקפות הירוקות שלה הופכים לצבע סגול-כחול. יתכן שעל שם סופו היבש (=חרב)⁵² נגזר השם 'חרתינה'⁵³. הצמח אפוא משתנה לבלתי היכר במהלך התפתחותו. למעשה ניתן להחיל את המשל שדרשו חז"ל על החזרת גם על החרתינה - 'תחילתו מתוק וסופו מר'⁵⁴, 'תחילתו רך וסופו קשה'⁵⁵.

השימוש בחרתינה (Eryngium) לשם מצוות מרור בידי היהודים בתקופות

47 אבן אלביטאר, אלג'אמע למפרדאט אלאדויה ואלאעד'ד'יה (קהיר 1874) ח"ד עמ' 12.

48 מ' כסלו, "לזיהוי החרתינה והעקרבים", לשוננו, נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 109.

49 פיה"מ שם הערה 33.

50 פירוש הר"י קאפח להלכות חמץ ומצה פ"ז הערה לו.

51 לעומת השם המדעי המוחלט, היגוי צמח ה'קרצענה' משתנה בלשון הערבית בהתאם לשינויי הזמן והמקום, בדומה לשינויים סמנטיים הקיימים למשל באזורים שונים בתימן למאכלים אחדים, כמו חילבה-חילבה או קובנה-קובנה.

52 ע"פ בראשית ח, יג; ישעיהו יט, ה ועוד. וע' פלדמן, צמחי המשנה (ת"א תשכ"ב) עמ' 177.

53 נגה הראובני, בסוד אילן ופרח ות"א תשי"ז, עמ' 77.

54 ירושלמי פסחים ב, ו (כט ע"ג).

55 פסחים לט, א.

הקדומות נרמז גם בשמותיו העממיים, כפי שהוא מוזכר בידי הנוכרים. אבן אלביטאר, רופא ספרדי שפעל בסוף האלף החמישי (המחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה) כתב: 'ההמון אצלנו באנדלוס מכנה אותה שויכת אבראהים' (=קוף אברהם)⁵⁶, ובמקום אחר הוא מכנה את החרחבינה המכחילה ('קרצענה אלזרקאה') בשם 'קוף היהודים' ('שוכה אליהודיה')⁵⁷. הרשב"ץ דוראן הוסיף: 'הנה בספרי הרופאים קורין אותה א"ל בקל"א א"ל יהודי"ה'⁵⁸, פירוש הירק היהודי, כי כל הירקות קורין בקו"ל, ונראה שקראוהו כן לפי שהיהודים אוכלין אותו בפסת, ולא אומה אחרת⁵⁹. ר' שלמה עדני שעלה לארץ ישראל מתימן בשנת של"א כתב: 'חרחבינה - שמעתי משם מורי ז"ל דהיינו עשב שקורין אותו אסתר המלכה והוא מר קצת, ושהעיד ששמע שתי גויות נערות קטנות שאמרה אחת לחברתה נלכה הלך ללקט חרחבינא וראה שהיו מלקטות העשב הנזכר'⁶⁰.

לשיטת הרמב"ם נמצאו כמה מסתייגים. רבנו ניסים בעקבות רש"י סבר שכל אחד מסימני השדה שהביאו תז"ל בתלמוד אמורים להופיע בכל אחד ממיני המרור המופיעים במשנתנו, וכן בהצעות הנוספות שהובאו על ידי התנאים והאמוראים⁶¹. לכן לפי הבנתו אין החרחבינה זהה ל'קרצענא', מפני שהוא אינו צמח מכסיף, אין לו שרף ו'אינו מין מרור כלל, אבל משתמשים בו לחולים חולי החזה למתיקותו'⁶². הרשב"ץ דחה קושי זה 'כי השורשים הם משתמשים בהם הרופאים במרקחות, אבל לא העלים, ובפסח אין יוצאים אלא בעלים שהם מין ירק ואינם מתוקים'⁶³. אולם ניתן לדחות את הקושי בכך שהרמב"ם הלך בעקבות התלמוד הירושלמי שסימני השדה שנזכרו לעיל מתייחסים רק למין 'מרור' (החמישי שברשימת משנתנו), ולא לכל שאר מיני הירק האחרים כמו החרחבינה. גם ר"ש ליברמן הקשה על זיהוי הצמח עם Eryngium: 'ספק גדול אם אפשר למנותו בכלל ירקות, ולא עוד אלא שהעלים

- 56 אבן אלביטאר, ד, עמ' 21.
- 57 אבן אלביטאר, ג, עמ' 73.
- 58 בשם זה נקרא גם מרור הגניות (Sonchus oleraceus), ראו עיסא עמ' 172. אולם אבן אלרסול, עמ' 561, כתב במפורש: 'בקלה יהודיה הוא מין אלהנדבא אלברל'. מאמר חמץ שם.
- 59 מלאכת שלמה למשנה פסחים ב, ו.
- 60 רש"י לפסחים לט, א ד"ה מדברי כולן.
- 61 הר"ן לפסחים שם, וכן בחידושי ר"ד בר ראובן בונפיד לפסחים (מהד' ר"א שושנה, ירושלים תשנ"ז) עמ' ריט.
- 62 מאמר חמץ שם: 'והר"ן בפירוש ההלכות חלק עליו ואמר כי זאת אלקרצענא הוא שקורין אותה בלשון רומי פינוג'ו'. הכוונה היא כנראה לצמח שומר פשוט (Foeniculum vulgare), וללא ספק נפל כאן שיבוש ויש לגרוס 'פניכל' או 'פניקלט' (panicaut), שמו הצרפתי של ה-Eryngium. ועי' במאמר חמץ במהדורה הנ"ל הע' 786. ועי' בחידושי רבינו דוד בונפיד שם, ובפירוש ר' משה חלאווה על מסכת פסחים (ירושלים תשמ"ו) עמ' קיד.

שיש לו יש להם קוצים⁶⁴. אולם אין בדחייה זו ממש, שהרי עלי החורף הצעירים של הצמח אינם קוצניים, והם נאכלים כירק.

מרור: הרמב"ם פירש שה'מרור' הוא בערבית 'ח'ס ברי', כלומר חסת הבר⁶⁵. מעתיקים מאוחרים שיבשו את דבריו והפכו את 'כ'ס ברי' ל'כוסברתא'⁶⁶. אולם נראה שכוונת הרמב"ם היא לחסת המצפן (*Lactuca serriola* = *L. scariola*)⁶⁷, הנקראת אף היא בערבית בשם 'ח'ס (חסה)⁶⁸, ומוסכם על פי כל החוקרים שממנה בויתה החסה התרבותית (*Lactuca sativa*). על פי שיטת הרמב"ם פתחה אפוא המשנה בחזרת (חסה) וסיימה את הרשימה בחזרת בר (חסת בר).

סיכום

לרמב"ם היתה שיטה עקבית ויחודית בכל הקשור למיני הירקות שאדם יוצא בהם חובת מרור בפסת. הוא נקט כלשון התלמוד הירושלמי שניתן לקיים את המצוה רק בחמשת המינים שמנויים במשנתנו, אם כי אין חשיבות הלכתית מחייבת לסדר הופעתם. לפיכך אין עדיפות לחזרת, וכל אחד ממיני הירק מוגדר כ'מרור' שממנו ניתן לקיים את המצוה לכתחילה. בניגוד לבעייתיות בזיהוי מיני המרור, כפי שעולה אצל רבים מהראשונים והאחרונים, אצל הרמב"ם היתה קיימת מסורת זיהוי ברורה ומוצקה לרוב מיני הירק - שניים מהם הם מיני חסה (חזרת ומרור) ושניים הם מיני עולש (עולשין ותמכה). לפי שיטתו, השלושה הראשונים שנמנו במשנה הם מיני ירק מבויתים⁶⁹, והשניים האחרונים הם צמחי בר. אפשר שסדר הופעתם הוא לפי עוצמת מרירותם; פתחה המשנה בחזרת-חסה המתוקה וסיימה במרור - חסת הבר המרה ביותר.

לשיטתו של הרמב"ם עשויה להיות השלכה הלכתית במידה ויתהווה מחסור בחסה, כי לשיטתו אפשר לצאת ידי חובה לכתחילה גם במיני המרור האחרים המנויים במשנה⁷⁰.

64 תוספתא כפשוטה על מועד (ניו יורק תשס"ו) עמ' 548.

65 כך גם כתב ר' נתן בן יחיאל מרומי הערוך ערך 'מר': 'מרור - מורתא. פירוש חזרת יער (=בר) שהיא מרה'.

66 מופיע כבר במאירי לפסחים עמ' קכד; ר' עובדיה מברטנורא למשנה בפסחים שם ובגרסת הנדפס, ודברי מהר"י קאפח שם הערה 34. על חוסר ההגיון ב'זיהוי' זה כבר עמד הבית יוסף לטור או"ח סי' תעג על סע' ה.

67 הרב אליצור סגל כתב לי שזה המין שזיהה לו הרב יוסף קאפח ז"ל כ'מרור', והוא אף סיפר לו שבשנת תש"ח לא היתה חסה בירושלים והם יצאו ידי חובת אכילת מרור בצמח הזה.

68 J. E. Dinsmore & G. Dalman, Die Pflanzen Palästinas, Z.D.P.V., 34 (1911), p. 164.

69 אם כי גם לעולשין ולתמכה קיימים לפי זיהוי מיני בר.

70 וע"ע בהרחבה בספרי 'מררים', ת"א תשס"ח.